

Βασίλειος Π. Βερτουδάκης

Ερωτικά ήθη και σεξουαλικές συμπεριφορές στην Αρχαία Ελλάδα.

Το θέμα της εισήγησής μου είναι ο έρωτας και οι εκδηλώσεις του στην ελληνική αρχαιότητα. Σκέφτηκα, αντί άλλης εισαγωγής, να σας βάλω στο θέμα αφηγούμενός σας ένα μύθο. Πρόκειται για το μύθο του Αριστοφάνη στο *Συμπόσιον* του Πλάτωνα.

Ο μύθος του Αριστοφάνη

Το *Συμπόσιον*, ένας από τους πιο φιλοσοφικούς αλλά συνάμα και πιο χαριτωμένους και πνευματώδεις διαλόγους του Πλάτωνα, είναι το κατ' εξοχήν ερωτικό έργο του φιλοσόφου. Άλλωστε ο εναλλακτικός του τίτλος είναι *Περί Έρωτος ηθικός*. Στο *Συμπόσιον* λοιπόν λαμβάνουν μέρος ο Σωκράτης, βεβαίως, μόνιμος πρωταγωνιστής στους διαλόγους του Πλάτωνα, και μια ομάδα εκλεκτών Αθηναίων που συναντιούνται στο σπίτι του τραγικού ποιητή Αγάθωνα για να εορτάσουν την πρώτη του νίκη σε δραματικούς αγώνες. Το περιεχόμενο του διαλόγου είναι η φύση του Έρωτα. Κάθε συνδαιτυμόνας παίρνει με τη σειρά του το λόγο για να εκθέσει τις απόψεις του για το θέμα. Τελευταίος θα μιλήσει ο πιο ειδήμων περί τα ερωτικά, ο δαιμόνιος εραστής, ο Σωκράτης. Ανάμεσα στους συμποσιαστές είναι και ο Αριστοφάνης, ο γνωστός κωμικός ποιητής. Κάποτε έρχεται και η δική του σειρά να μιλήσει. Μάλιστα ο Πλάτων συνδέει την έναρξη της ομιλίας του Αριστοφάνη με ένα ευτράπελο επεισόδιο. Ο Αριστοφάνης από το πολύ φαγητό παθαίνει λόξυγκα, στρέφεται στον γιατρό της παρέας, τον Ερυξίμαχο, για να του προτείνει τρόπους θεραπείας, αυτός το κάνει, και ο Αριστοφάνης παίρνει μετά από λίγο ξανά το λόγο απελευθερωμένος από τον λόξυγκα.

Ο κωμικός ποιητής αρχίζει με την περιγραφή της αρχέγονης ανθρώπινης φύσης. Στην αρχή, λέει, ο άνθρωπος ήταν ένα ον με σχήμα σφαιρικό, με τέσσερα χέρια, τέσσερα πόδια και δύο πρόσωπα που κοίταζαν προς αντίθετες κατευθύνσεις, αλλά ενωμένα στην κορυφή σχημάτιζαν το κεφάλι. Τα φύλα αυτών των παράξενων όντων δεν ήταν δύο, όπως σήμερα, αλλά τρία: Το ένα είναι διπλά αρσενικό, το άλλο διπλά θηλυκό και το τρίτο αρσενικοθήλυκο. Το πρώτο, το αρσενικό, ήταν, λέει, γέννημα του Ήλιου, το θηλυκό ήταν γέννημα της Γης και το τρίτο της Σελήνης, γιατί και η Σελήνη μετέχει και των δύο: είναι και αστέρι και γη. Τα σφαιροειδή αυτά

πλάσματα με τα διπλά πρόσωπα και τα διπλά γεννητικά όργανα, αρσενικά, θηλυκά και ερμαφρόδιτα πηγαίνουν σαν τροχός με τα οκτώ τους άκρα και κάνουν τούμπες στον αέρα σαν ακροβάτες. Επειδή όμως τα φοβερά αυτά τέρατα είχαν μεγάλη δύναμη και αλαζονεία, τα έβαλαν με τους θεούς. Ο Δίας συγκαλεί εκτάκτως συμβούλιο των θεών για να αντιμετωπίσει την κατάσταση και αποφασίζεται να κόψει ο ίδιος με χειρουργική ακρίβεια τα όντα αυτά στα δύο, από πάνω ως κάτω.

Από τότε ο άνθρωπος αποτελεί μόνο το ήμισυ ενός ολόκληρου όντος. Και κάθε τέτοιο ήμισυ περιφέρεται με την παθιασμένη επιθυμία να ξαναβρεί το συμπλήρωμά του. «Έρωτα» λοιπόν ονομάζουμε αυτόν τον πόθο συνένωσης με το χαμένο ήμισυ του αρχικού εαυτού μας. Και κανένας δεν μπορεί να βρει την ευτυχία όσο ο πόθος αυτός μένει ανεκπλήρωτος. Επομένως, ο δεσμός του άνδρα και της γυναίκας αποτελεί την εκ νέου συνένωση των δύο ημίσεων ενός από τα αρχικά αρσενικοθήλυκα όντα. Ενώ κάθε παθιασμένη σχέση δύο προσώπων του ίδιου φύλου είναι εκ νέου συνένωση των ημίσεων ενός διπλά αρσενικού ή διπλά θηλυκού όντος, ανάλογα με την περίπτωση. Αυτός είναι ο μύθος.

Ο μύθος, όπως βλέπετε, έρχεται να δικαιολογήσει και να νομιμοποιήσει μυθολογικά τόσο τον ετεροφυλικό όσο και τον ομοφυλικό έρωτα, ο οποίος δεν παρουσιάζεται ως παρέκκλιση από την ομαλή σεξουαλικότητα. Αυτά θα είναι και τα πεδία αναφοράς της σημερινής μας εισήγησης.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Πριν όμως ξεκινήσω, θα μου επιτρέψετε να κάνω κάποιες απαραίτητες, κατά τη γνώμη μου, προκαταρκτικές παρατηρήσεις και διευκρινήσεις για να εισχωρήσουμε όσο το δυνατόν πιο κριτικά και απροκατάληπτα στο θέμα μας.

I

Το θέμα μας είναι ο έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα. Αλλά τι δηλώνει ο όρος Αρχαία Ελλάδα; Η Αρχαία Ελλάδα είναι ένα πολυσύνθετο και πολυμερές γίγνεσθαι κατά χρόνο και κατά τόπο. Και ο Όμηρος είναι αρχαία Ελλάδα και ο Πλούταρχος είναι αρχαία Ελλάδα, αλλά απέχουν μεταξύ τους 800 περίπου χρόνια. Όσα απέχουμε εμείς σήμερα από την 4^η Σταυροφορία στο Βυζάντιο. Από την άλλη, αρχαία Ελλάδα είναι βεβαίως η Αθήνα, αλλά και η Σπάρτη και η Κρήτη και η Λέσβος αλλά και η Ιωνία και η Μεγάλη Ελλάδα και οι άλλες απανταχού ελληνικές πόλεις. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του αρχαιοελληνικού πολιτισμού είναι ο πλουραλισμός και η

πολυμέρεια που του εξασφάλιζε το σύστημα των πόλεων-κρατών. Κάθε πόλη έχει τη δική της νομοθεσία και κοινωνική οργάνωση που πολλές φορές μπορεί να διαφέρει ριζικά από τη νομοθεσία άλλων πόλεων-κρατών. Είναι φανερό λοιπόν ότι θα συναντήσουμε μεγάλες αλλαγές στα ήθη και στις νοοτροπίες όχι μόνο από πόλη σε πόλη αλλά και στην ίδια πόλη.

Η παρουσίασή μας σήμερα μοιραία θα επικεντρωθεί στη Αθήνα της κλασικής περιόδου, δευτερευόντως σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Τούτο δεν οφείλεται σε αφόρητο αθηναϊοκεντρισμό αλλά στο γεγονός ότι από την Αθήνα έρχονται οι περισσότερες μαρτυρίες που έχουμε για την ερωτική συμπεριφορά και τα σεξουαλικά ήθη στην ελληνική αρχαιότητα.

II

Θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι όταν προσεγγίζουμε μια διαφορετική εποχή ή διαφορετικές από μας κοινωνίες δεν θα πρέπει να τις βλέπουμε με τις δικές μας ηθικές αντιλήψεις, αλλά με τις δικές τους. Οφείλουμε δηλαδή να προσπαθήσουμε να απαλλαγούμε από τις δικές μας προκαταλήψεις και τις δικές μας νοοτροπίες και να προσπαθήσουμε να δούμε εκείνη την εποχή όπως πραγματικά ήταν για τους ανθρώπους που τη διαμόρφωσαν και τη βίωναν. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ηθική είναι κάτι το ρευστό, κάτι το μεταβαλλόμενο, και ότι οι ηθικές αντιλήψεις αλλάζουν από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Κάτι το οποίο είναι ηθικό σε μας σήμερα μπορεί να είναι ανήθικο αύριο, και ό,τι θεωρείται σήμερα ανήθικο μπορεί να ήταν ηθικό σε μια προηγούμενη εποχή.

III

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: Έχει αλλάξει η ερωτική ηθική από την αρχαιοελληνική περίοδο ως σήμερα;

Έχει αλλάξει άρδην! Και για τούτο καθοριστικό ρόλο έχει παίξει ο Χριστιανισμός. Η ερωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων απεικονίζει το ιδεολογικό υπόβαθρο και το αξιακό σύστημα ενός κόσμου που έχει ανεπιστρεπτί παρέλθει. Θα πρέπει να καταλάβουμε ότι ο αρχαιοελληνικός κόσμος είναι πυρηνικά διαφορετικός από τον χριστιανικό.

Ο αρχαίος Έλληνας είναι άνθρωπος του παρόντος κόσμου, του εδώ και του τώρα. Απολαμβάνει τις χαρές της ζωής και την ηδονή του έρωτα. Ο χριστιανός άνθρωπος θεωρεί τον παρόντα κόσμο προσωρινό και εφήμερο. Αλλού είναι η

αληθινή ζωή: στην βασιλεία των ουρανών! Για να την κερδίσει αυτοπεριορίζεται, είναι εγκρατής, νηστεύει, απέχει από τις ηδονές. Τουλάχιστον αυτό ήταν το πρότυπο των χριστιανών.

Δείτε πως αντανακλάται αυτή η διαφορά στην θρησκεία των μεν και των δε. Στους Έλληνες οι θεοί έκαναν όλα όσα θα ήθελαν να κάνουν οι άνθρωποι. Ερωτεύονται, ζηλεύουν, μοιχεύουν. Όλες οι ερωτικές φαντασιώσεις και οι ανεκπλήρωτες επιθυμίες τους εξεικονίζονται στη δράση των θεών. Ο Δίας είναι το πρότυπο του ουράνιου εραστή που έλκεται από κάθε όμορφο θηλυκό, είτε είναι θεά, είτε νύμφη, είτε θνητή. Μετέρχεται κάθε μεταμόρφωση, γίνεται ταύρος, κύκνος, χρυσή βροχή προκειμένου να σμίξει μαζί της. Ο Δίας, όμως, ερωτεύτηκε, εκτός από γυναίκες, και τον όμορφο Γανυμήδη που τον απήγαγε στον Όλυμπο και τον έκανε οινοχόο του για να τον έχει πάντα κοντά του. Έτσι ο αναγνωρισμένος και ευρύτατα διαδεδομένος στους Έλληνες θεσμός της *παιδεραστίας* βρήκε και την αντίστοιχη θρησκευτική δικαίωση.

Η Αφροδίτη είναι η θεά του Έρωτα. Είναι ακατανίκητη και στα θέληγτρά της κανείς δεν μπορεί να αντισταθεί, θάνατος ή θνητός. Κι αν το καταφέρει κάποιος, τότε, αφού καταστρατηγεί τον φυσικό νόμο και εναντιώνεται σε τελευταία ανάλυση στην ίδια τη ζωή, θα καταστραφεί, όπως ο Ιππόλυτος.

Από όλα αυτά και άλλα πολλά που θα είχαμε να πούμε (για τις ερωτοδουλειές των Ελλήνων θεών θα μπορούσε να γραφεί ολόκληρο βιβλίο), γίνεται φανερή η μεγάλη διαφορά με την ιουδαιοχριστιανική αντίληψη που θέλει τον θεό ανέραστο. Το σώμα (η σάρκα) θεωρείται το όργανο του πειρασμού με το οποίο ο σατανάς δελεάζει και συνεπώς εξ αιτίας του ο άνθρωπος χάνει την αιώνια ζωή, εφόσον υποκύψει στις επιθυμίες του. Ο περιορισμός της σάρκας είναι το ζητούμενο. Ακραία εκδοχή αυτής της αντίληψης είναι ο ασκητισμός και ο αναχωρητισμός.

Τη διαφορά στις αντιλήψεις των δύο κόσμων μπορούμε να την δούμε καθαρά όπως αντανακλάται στη τέχνη. Το ιδεώδες του Έλληνα ανθρώπου είναι η πλήρης κατάφαση της ζωής και της αισθητικής απόλαυσης που προσφέρει ο θαυμασμός της ρώμης, του σφρίγγους και της ομορφιάς. Εξ ου και η αγάπη προς το γυμνό. Αντίθετα ο χριστιανός αποστρέφεται το γυμνό, συστέλλεται, εντρέπεται. Στο απόλυτα χριστιανικό ιδεώδες ανταποκρίνεται ο ασκητής με το οστεώδες και εξαϋλωμένο σώμα, ταλαιπωρημένο από τις εκούσιες κακουχίες και τις εξαντλητικές νηστείες. Η σάρκα πρέπει να περιορίζεται για να κερδηθεί η ψυχή.

Επανέρχομαι και κλείνω τις προκαταρκτικές μου παρατηρήσεις. Η σημερινή μου παρουσίαση θέλω να είναι επιστημονική. Και η επιστήμη δεν ηθικολογεί. Δεν την ενδιαφέρει αν κάτι είναι ηθικό ή ανήθικο. Είπαμε ότι η ηθική μεταβάλλεται. Αυτό που θηρεύει είναι το όντως αληθές, η απροκατάληπτη αλήθεια. Άρα στόχος μας δεν είναι ούτε να κατακρίνουμε ούτε να εγκρίνουμε. Ευτυχώς, η επιστήμη έχει ξεφύγει από τα διλήμματα αυτά. Στόχος μας είναι να κρίνουμε, δηλαδή να κατανοήσουμε, όπως έλεγε ο Σουκουτρίης. Και νομίζω πως αυτό είναι το πιο έντιμο που μπορούμε να κάνουμε προς τους αρχαίους Έλληνες. Όχι βεβαίως να τους καταδικάσουμε μονοκόμματα και αφοριστικά αλλά όχι –ακόμη χειρότερο– και να παρασιωπήσουμε την αλήθεια.

Πηγές για την ερωτική συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων.

Πού τα ξέρουμε όλα αυτά που θέλω να σας παρουσιάσω σήμερα;

Είναι φανερό πως είναι πολύ δύσκολο να μάθει κανείς τι κάνουν ακριβώς δυο (ή –ενδεχομένως– και περισσότεροι) άνθρωποι όταν συννευρίζονται ερωτικά. Για να το μάθουμε πρέπει να έχουμε τη μαρτυρία ενός απ' αυτούς. Από την άλλη πάλι, είναι κοινός τόπος ότι δεν θα πρέπει να εμπιστεύεται κανείς τις δηλώσεις οποιωνδήποτε σχετικά με το σεξ, ιδιαίτερα σε σχέση με τον εαυτό τους. Όταν μάλιστα οι δηλώσεις αυτές αφορούν συμπεριφορές και πρακτικές πριν από 2000 και παραπάνω χρόνια, τότε η ανάγκη για προσεκτικό έλεγχο είναι πολύ πιο επιτακτική.

Από πού λοιπόν αντλούμε πληροφορίες για την ερωτική συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων;

Οι πηγές μας είναι κατά βάση δύο ειδών: οι φιλολογικές μαρτυρίες, δηλαδή κείμενα ποιητών, πεζογράφων, φιλοσόφων και ρητόρων, και οι εικαστικές μαρτυρίες, δηλαδή εικόνες πάνω σε αγγεία. Μια γενική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι όλες οι πηγές που διαθέτουμε προέρχονται από άνδρες (εξαιρέση μόνον αποτελεί η Σαπφώ) και απηχούν στο μεγαλύτερο μέρος τους την κυρίαρχη ανδρική αριστοκρατική ιδεολογία εκείνης της εποχής.

Τα λογοτεχνικά έργα παρουσιάζουν κενά και είναι εν πολλοίς μεροληπτικά. Εξ άλλου τα διάφορα είδη της γραμματείας είχαν τους δικούς τους κανόνες. Οι κωμωδιογράφοι (κυρίως ο Αριστοφάνης) επιδίωκαν να προκαλέσουν το γέλιο με τις σεξουαλικές ιδιορρυθμίες και τα ελαττώματα των σύγχρονων Αθηναίων. Τα αστεία όμως δεν αντιστοιχούν πάντοτε με όσα συνέβαιναν στην καθημερινή ζωή. Οι φιλόσοφοι (ο Πλάτων, ας πούμε) επιδίωκαν να προβάλλουν κανονιστικά πρότυπα συμπεριφοράς, ενώ η πραγματικότητα ήταν αναμφίβολα λιγότερο εξιδανικευμένη, λιγότερο «τακτοποιημένη» και πιο άναρχη. Οι ρήτορες, που μας προσφέρουν πολλές πληροφορίες πάνω σε διάφορες πλευρές του θέματος, απευθύνονταν σε άνδρες δικαστές και έπρεπε να υποστηρίξουν την υπόθεση του πελάτη τους με πειστικά επιχειρήματα.

Από την άλλη μεριά, σχετικά με τις σωζόμενες παραστάσεις πάνω σε αγγεία, στην πλειονότητά τους επικεντρώνονται στην αστική ζωή, και είναι απαραίτητο να λαμβάνουμε υπόψη ποια αλήθεια επιδίωκαν πιθανώς να εκφράσουν και για ποιους θεατές και για ποιες περιστάσεις είχαν δημιουργηθεί. Παρ' όλο που στη γλυπτική υπάρχει σαφής προτίμηση στο ανδρικό γυμνό σώμα, η αθηναϊκή αγγειογραφία, είτε η πρόωμη μελανόμορφη, είτε η μεταγενέστερη ερυθρόμορφη, παρουσιάζει σκηνές με ερωτικά ζεύγη όλων των ειδών και αποτελεί, παρά τις ελλείψεις της, την πληρέστερη μαρτυρία για τη σεξουαλική συμπεριφορά.

* * *

Η σημερινή μου εισήγηση δεν θέλω να είναι (ή να είναι μόνο) ένα απάνθισμα από ιδιόρρυθμες για μας σήμερα –και και γι' αυτό γαργαλιστικές και πικάντικες– σκηνές από την ερωτική ζωή και τη σεξουαλική δράση των αρχαίων Ελλήνων, αλλά να στοχεύει πρωταρχικά στην εξήγηση τού γιατί οι άνθρωποι αυτοί συμπεριφέρονταν έτσι. Τούτο δεν είναι δυνατόν να γίνει αν δεν εξετάσουμε την δομή της κοινωνίας και της οικογένειας στην αρχαία Ελλάδα.

Δεν είναι δυνατόν να εννοήσουμε πλήρως το ερωτικό φαινόμενο στην αρχαία Ελλάδα, εάν δεν έχουμε κατά νου ότι το κοινωνικό της σύστημα και η πολιτειακή της δομή στηριζόταν καθαρά σε μια λέσχη ανδρών. Επρόκειτο για ένα ανδροκρατούμενο, πατριαρχικό club.

Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός ορίζεται μεταξύ δύο πόλων, του πολέμου και της πολιτικής. Και στα δύο αυτά η γυναίκα δεν συμμετέχει. Από την εποχή των ηρώων ως τους χρόνους του Αλέξανδρου οι άνδρες πολεμούν κι ο πόλεμος είναι αυτός που ορίζει τη μοίρα των πόλεων, την εξέλιξη των κοινωνιών, τις ηγεμονίες και την παρακμή τους. Η διήγηση της ιστορίας του αρχαίου ελληνικού κόσμου είναι η διήγηση μιας ιστορίας, όπου οι άνδρες είναι οι μοναδικοί πρωταγωνιστές, μια ιστορία την οποία αφηγούνται άνδρες για άνδρες. Τα ιστορικά στοιχεία που έχουμε για την αρχαία Ελλάδα μας παραπέμπουν σε μια κατάσταση απόλυτης ανδρικής επικράτησης και επιβολής αυστηρής πατριαρχίας.

Ας κάνουμε εδώ μιαν παρένθεση και μια διευκρίνιση σχετικά με την ορολογία: πατριαρχία – μητριαρχία. Σύμφωνα με μια επιστημονική υπόθεση, που έχει όμως σοβαρότατες ενδείξεις αληθείας, οι ανθρώπινες κοινωνίες δεν ήταν εξ αρχής δομημένες με βάση την υπεροχή του άνδρα και την πατρογραμμική κληρονομική διαδοχή. Υπήρχε, λένε, μια αρχέγονη κατάσταση στις ανθρώπινες κοινωνίες, όπου υποκείμενο αναφοράς δεν ήταν ο άνδρας αλλά η γυναίκα. Είναι η περίοδος που οι άνθρωποι αγνοούν τον αναπαραγωγικό ρόλο του άνδρα, που δεν υπάρχει αιτιακή σύνδεση ανάμεσα στην σεξουαλική επαφή και τη γέννηση του παιδιού. Στις κοινωνίες αυτές επικρατεί καθεστώς ελευθερομιξίας. Η γυναίκα έρχεται σε σεξουαλική επαφή με πολλούς άνδρες και τα παιδιά που γεννιούνται ξέρουν πολύ καλά από ποια μητέρα γεννήθηκαν, αγνοούν όμως τον πατέρα. Γι' αυτό και ο προσδιορισμός της διαδοχής είναι μητρογραμμικός.

Τη θεωρία αυτή ανέπτυξε πρώτος ο (γερμανόφωνος) Ελβετός Johann J. Bachofen, ο οποίος ξεκίνησε ως νομικός αλλά οι μελέτες του τον καθιέρωσαν ως τον ιδρυτή της επιστήμης της εθνολογίας. Το 1861 εξέδωσε το βασικό του βιβλίο με τίτλο *Mutterrecht* (Μητρικό δίκαιο). Τον όρο *μητριαρχία* –κατ' αναλογία προς το *πατριαρχία*– εισήγαγε αργότερα ο αμερικανός Lewis Morgan που μελέτησε τις κοινωνίες των ιθαγενών Ινδιάνων. Ο όρος όμως *μητριαρχία* δεν είναι ορθός γιατί υπονοεί ότι στις αντίστοιχες μορφές κοινωνικής οργάνωσης άρχει, δηλαδή εξουσιάζει η μητέρα. Αυτό όμως δεν είναι αλήθεια, γιατί στις κοινότητες αυτές οι μητέρες δεν χρησιμοποιούν τη λανθάνουσα δύναμή τους για να εξουσιάζουν τους άνδρες-συντρόφους τους, τους πατέρες ή τους γιους τους. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η χαρακτηριστική διαφορά από την πατριαρχία, που είναι ένα γνήσια εξουσιαστικό σύστημα. Καλύτερα να προτιμάται ο όρος *μητρισμός* και *μητριστικός*, που τονίζει τον κεντρικό ρόλο της μητέρας χωρίς να υπονοεί εξουσία.

Το ερώτημα, τώρα, είναι πότε και πώς από τη μητριστική αυτή κατάσταση περάσαμε στην πατριαρχία.

Η πατριαρχία πρέπει να συνδέεται με τη νεολιθική ή παραγωγική επανάσταση, δηλαδή με το πέρασμα από το στάδιο της τροφοσυλλογής στο στάδιο της παραγωγής, αγροτικής και κτηνοτροφικής. Όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο ότι η κοσμογονική αυτή μεταβολή έλαβε χώρα στο χρονικό διάστημα από το 10.000 ως το 7000 π.Χ. στη περιοχή της Μεσοποταμίας, κι από εκεί διαδόθηκε. Για πρώτη φορά στην ιστορία του, ο άνθρωπος γίνεται παραγωγός της τροφής του. Δεν την παίρνει πια κατ' ευθείαν από τη φύση αλλά από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, διά μέσου δηλαδή καταστάσεων, που ο ίδιος δημιουργεί και ελέγχει. Έτσι παύει να αποτελεί ο ίδιος ένα κομμάτι της φύσης και αρχίζει να ελέγχει το περιβάλλον.

Στις αρχέγονες μητριστικές κοινωνίες ισχύει, όπως είπαμε, η ελευθερομιξία. Κανένας δεν σπαζοκεφαλιάζει ψάχνοντας να βρει σε ποιον ανήκει το παιδί, όσο το παιδί δεν αντιμετωπίζεται ακόμα ως ιδιοκτησία. Ο άνθρωπος μαθαίνει να σκέφτεται ως ιδιοκτήτης μόνο όταν η παραγωγή ειδών διατροφής έχει προχωρήσει τόσο πολύ, ώστε να αφήνει πλεόνασμα. Το πλεόνασμα τροφής επιτρέπει για πρώτη φορά τη συσσώρευση ιδιοκτησίας, η συσσώρευση ιδιοκτησίας επιτρέπει για πρώτη φορά την κληρονομική μεταβίβασή της και η κληρονομική μεταβίβαση της ιδιοκτησίας επιβάλλει για πρώτη φορά την εξακρίβωση της πατρότητας. Τότε λοιπόν επιβάλλεται η μονογαμία για να ξέρει ο άνδρας ποια είναι τα δικά του παιδιά.

Τώρα, λοιπόν, μπορεί να καταλάβει κανείς γιατί απαγορεύεται η μοιχεία. Όταν πρόβαλε για πρώτη φορά η έννοια της μοιχείας, σήμαινε κάτι ολότελα διαφορετικό απ' ό,τι σήμερα: σήμαινε μια μορφή κλοπής. Η σύζυγος που συνουσιαζόταν με έναν άλλο άνδρα μπορούσε να μείνει έγκυος από αυτόν. Αν ο σύζυγος δεν το καταλάβαινε, μεγάλωνε ένα νόθο παιδί που τον κληρονομούσε, δηλαδή τον «έκλεβε». Γιατί, σύμφωνα με το πατριαρχικό έθιμο, κληρονόμος του πατέρα μπορούσε να είναι μόνο ο βιολογικός του γιος.

Η μονογαμία λοιπόν ήταν μια επινόηση του άνδρα γιατί έτσι μόνο μπορούσε να ελπίζει ότι τα παιδιά της γυναίκας του ήταν και δικά του παιδιά. Η γυναίκα, αντίθετα, ήξερε πάντα ποιο παιδί ήταν δικό της και γι' αυτό δεν είχε λόγο να απαιτεί την αποκλειστική κυριότητα του συζύγου της. Αν οι γυναίκες, αργότερα, έγιναν υπέρμαχοι της αυστηρής μονογαμίας, το έκαναν γιατί ήθελαν να διατρέφονται από τον άνδρα. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γυναίκα με την επιβολή της μονογαμίας κέρδισε τη συντήρησή της, αλλά έχασε την ελευθερία της.

Αυτή η μετάβαση από τη μητριστική κοινωνία στο σύστημα της πατριαρχίας, το πέρασμα από το πατρικό στο μητρικό δίκαιο, αποτυπώνεται μυθολογικά, κατά μία ευφυή ερμηνεία, στην *Ορέστεια* του Αισχύλου. Ο Ορέστης σκότωσε την μητέρα του, διότι, ισχυρίζεται, η Κλυταιμίστρα διέπραξε διπλό έγκλημα απέναντί του, γιατί δεν σκότωσε μόνο τον άνδρα της, αλλά και τον πατέρα του. Γιατί λοιπόν οι Ερινύες καταδιώκουν αυτόν, δηλαδή τον Ορέστη, και όχι εκείνη, την Κλυταιμίστρα, που ήταν πολύ πιο ένοχη; Η απάντηση είναι: «Εκείνη δεν ήταν ομοαίματη συγγενής του άνδρα που σκότωσε». Αυτή η απάντηση, που σήμερα μας φαίνεται σχεδόν ακατανόητη, φανερώνει πολύ καθαρά τη λογική ενός μητριστικού συστήματος. Για τις Ερινύες, η μητροκτονία βαραίνει περισσότερο από τη συζυγοκτονία, γιατί βλέπουν τη δομή της κοινωνίας από μητριστική σκοπιά.

Ο Απόλλων διαφωνεί, γιατί αντιπροσωπεύει τη νέα τάξη πραγμάτων, το θεσμό της μονογαμίας, την πρωτοκαθεδρία του πατέρα-«σπορέα».

Ακούστε τι λέει ο Απόλλων (*Εὐμενίδες*, 658-661):

Μάνα δεν είναι όποια γεννά αυτό που λέει

παιδί της· το σπόρο τρέφει στην κοιλιά μονάχα.

Αυτός που σπέρνει γεννά κι αυτή σαν ξένη

το φόντρο συντηρεί... (μετάφραση: Κ.Χ. Μύρης)

Σύμφωνα λοιπόν με τον Απόλλωνα, ο πατέρας «σπέρνει» το παιδί στη μήτρα της γυναίκας και γι' αυτό έχει τα περισσότερα δικαιώματα πάνω του, ενώ σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατούσε ως τότε η μητέρα, που δίνει στο παιδί το αίμα της και τη ζωή, είναι η αποκλειστική κάτοχός του και ο πατέρας μένει γι' αυτήν ένας ξένος.

*

Μετά από όλη αυτή την εξήγηση ξαναγυρνώ στον πυρήνα του θέματός μας. Προτού αρχίσουμε να διερευνούμε την ερωτική συμπεριφορά και τα σεξουαλικά ήθη των αρχαίων Ελλήνων, θα πρέπει να προτάξουμε μιαν αλήθεια. Η αλήθεια αυτή είναι ότι η αρχαιοελληνική ηθική είχε την ικανότητα να παραδέχεται την εναλλαγή των ομοφυλοφιλικών και ετεροφυλοφιλικών προτιμήσεων στο ίδιο άτομο.

Κατόπιν αυτής της παραδοχής μπορούμε να οριοθετήσουμε πιο συγκεκριμένα τα πεδία ελεύθερης άσκησης της σεξουαλικότητας των Ελλήνων: **είναι ο γάμος, η πορνεία και η παιδεραστία.** Η σεξουαλική δραστηριότητα προς τα άγαμα κορίτσια

και τις παντρεμένες γυναίκες άλλων ανδρών δεν επιτρεπόταν. Υπήρχε ταμπού και κοινωνικό στίγμα. Από τα ελεύθερα πεδία που αναφέραμε, τα δύο πρώτα, ο γάμος και η πορνεία αποτελούν καταστάσεις που εμφανίζονται σε όλες σχεδόν τις οργανωμένες κοινωνίες. Αυτό που σκανδαλίζει περισσότερο τον σημερινό άνθρωπο είναι το τρίτο, η παιδεραστία.

Με την πλήρη υποταγή του γυναικείου φύλου, ο υψηλός έρωτας είναι κυρίως προς τους άνδρες. Και για την ακρίβεια προς τα νεαρά αγόρια, τους *παίδες*, εξ ου και ο όρος *παιδεραστία* ή, όπως τον έλεγαν οι αρχαίοι Έλληνες, *παιδικός έρωας*. Μ' αυτόν θα ξεκινήσω.

Παιδεραστία

Οι σύγχρονοι ερευνητές προσπάθησαν αντλώντας από τις διάφορες μαρτυρίες να διαμορφώσουν ένα μοντέλο για την ελληνική ομοφυλοφιλία. Το μοντέλο αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «παιδεραστία κοινωνικά αποδεκτή» και θα μπορούσαμε να το σκιαγραφήσουμε ως εξής:

Η ερωτική σχέση ήταν μεταξύ ενός *εραστή*, δηλαδή ενός νέου ενήλικα (περίπου ως 30 χρονών) με ρόλο ενεργητικό, και ενός *ερωμένου*, δηλαδή ενός εφήβου (περίπου 12 ως 18 ετών) με ρόλο παθητικό. Ο εραστής κυριαρχούσε στη σχέση, ήταν ο «κυνηγός», και παρείχε δώρα (όχι όμως χρήματα) και βοήθεια στον νεότερο που επιδίωκε να γίνει ένα ώριμο μέλος της κοινωνίας, προσφέροντάς του κοινωνική υπόσταση, καθώς τον καθιστούσε επίλεκτο σύντροφο, μέλος μιας διακεκριμένης κοινωνικής ελίτ. Αντίθετα, ο ερώμενος είχε το ρόλο του υποδεέστερου και δεχόταν τις κρούσεις του εραστή αρχικά με απροθυμία ή τουλάχιστον με διακριτικότητα. Η σεξουαλική επαφή του μεγαλύτερου με τον νεότερο δεν ήταν συνήθως παρά φύσιν, αλλά γινόταν με το τρίψιμο του ερεθισμένου πέους ανάμεσα στους μηρούς, λίγο κάτω από το όσχεο. Όταν το αγόρι γινόταν άνδρας, ήταν η σειρά του να λειτουργήσει ως ο «κυνηγός» εραστής και στην ηλικία των 30 περίπου χρόνων, τον αποδεκτό χρόνο για γάμο, οι άνδρες εγκατέλειπαν την ομοφυλοφιλία για το φυσιολογικό έγγαμο βίο. Η κοινή γνώμη επέκρινε δριμύτατα τους άνδρες που συνέχιζαν να έχουν τον ρόλο του υποταγμένου ερωμένου μετά την ενηλικίωσή τους ως εκθηλυσμένους, και εάν δέχονταν χρήματα για τις υπηρεσίες τους, μπορούσαν να στερηθούν τα πολιτικά τους δικαιώματα.

Αυτό είναι, θα λέγαμε, εν συντομία το προφίλ μιας «κανονικής» ομοφυλοφιλικής σχέσης. Μολονότι υπάρχει μεγάλη δόση αλήθειας σ' αυτό το

μοντέλο, είναι μια πολύ απλουστευμένη και εξευγενισμένη εκδοχή της πραγματικότητας, η οποία ήταν ασφαλώς πολυπλοκότερη και λιγότερο τακτοποιημένη.

Προέλευση του θεσμού

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Πολύ μελάνι έχει χυθεί σχετικά με την προέλευση του θεσμού της ομοφυλοφιλίας στη αρχαία Ελλάδα. Πρέπει να πούμε ότι τίποτε δεν είναι επακριβώς γνωστό. Κατά πάσα πιθανότητα, όμως, είναι γέννημα της ζωής του στρατοπέδου και ανήκει σε εποχές μεταναστεύσεων και νομαδικών περιπετειών πολεμικών στιφών, κατά τις οποίες οι γυναίκες λείπουν ή είναι αριθμητικά ανεπαρκείς. Τούτο αποδεικνύεται από το γεγονός ότι εμφανίζεται και σε άλλους αρχαίους λαούς με τέτοια χαρακτηριστικά (π.χ. οι Γαλάτες, οι αρχαίοι Γερμανοί), και κυρίως από το γεγονός ότι και κατόπιν συνδέεται με την πολεμική ζωή, τα στρατιωτικά καθήκοντα και τη γυμναστική.

Κατά μία θεωρία πίσω από το έθιμο αυτό υποκρύπτεται η πρωτόγονη πίστη ότι η ανδρική δύναμη και ζωτικότητα μπορεί να μεταβιβαστεί από τον ώριμο άνδρα στον ανώριμο μέσω μιας πράξης υλικής και ορατής.

Όπως γνωρίζετε, ο πόλεμος έπαιζε μεγάλη σημασία στη ζωή των αρχαίων λαών. Έχει παρατηρηθεί ότι ο παιδικός έρωσ χρησιμοποιήθηκε από νωρίς για να αναπτύξει το αίσθημα της τιμής στον πόλεμο. Για τους αρχαίους αποτελούσε βεβαιότητα ότι ο ερωτισμός αυξάνει πάντοτε στο αρσενικό τη μαχητικότητα και πολλαπλασιάζει τις δυνάμεις του. Οι Έλληνες είχαν να διηγούνται ένα πλήθος σχετικών παραδειγμάτων. Ο Πλούταρχος π.χ. μας αναφέρει στον *Ερωτικό* του το παράδειγμα ενός πολεμιστή, ο οποίος στη μάχη γλίστρησε κι έπεσε πρηγής. Ο εχθρός ήταν έτοιμος να τον κτυπήσει κι εκείνος τον παρακάλεσε να περιμένει λίγο να γυρίσει ανάσκελα, ώστε να μην τον δει ο ερώμενός του πληγωμένο στα νώτα.

Σύμφωνα με το Πλάτωνα, οι εισαγωγείς του θεσμού στην Ελλάδα ήταν οι Δωριείς. Πραγματικά, οι πηγές μάς μαρτυρούν ότι στις δωρικές πολιτείες ο παιδικός έρωσ ήταν θεσμός αναγνωρισμένος. Αναφέρω μερικές δειγματοληπτικά:

Στη Σπάρτη η σχέση του εραστή προς τον ερώμενο εθεωρείτο τόσο νόμιμη, ώστε ο εραστής επέιχε θέση κηδεμόνα και ήταν υπεύθυνος απέναντι στην πολιτεία και την κοινωνία για τις παρεκτροπές του νεαρού.

Στη Θήβα, είναι γνωστό ότι η ιδεώδης οργάνωση του στρατεύματος στηριζόταν σε ζεύγη εραστών και ερωμένων. Διάσημος υπήρξε ο Ιερός Λόχος,

θεσμός πολύ παλαιός, που αναδιοργανώθηκε τον 4^ο αιώνα λίγο πριν από τη μάχη των Λεύκτρων. Τα ζευγάρια δεσμεύονταν μεταξύ τους με όρκο, που έδιναν στο ιερό του Ιολάου, του φίλου του Ηρακλή. Γι' αυτό ονομάζονταν ιερός ο Λόχος. Ο ηρωισμός των ανδρών του σώματος αυτού υπήρξε ξεχωριστός, όπως τον έδειξαν και στα Λεύκτρα και στη Μαντίνεια και, τέλος, στη Χαιρώνεια, όπου μόνοι αυτοί μέσα στην άτακτη φυγή των Αθηναίων αντιτάχθηκαν στους Μακεδόνες.

Στην Κρήτη, κατ' εξοχήν δωρική περιοχή, η παιδεραστία αποκτά και μian ιδιαίτερη εθιμοτυπία. Ο ιστορικός Έφορος, όπως τον διασώζει ο Στράβων, αναφέρει ότι οι Δωριείς εισήγαγαν αυτό το έθιμο στην Κρήτη, όταν την κυρίεψαν τον 11 αι. π.Χ. Αναφέρει ο Έφορος (Στράβων, 10.4.21):

«Οι Κρήτες δεν αποκτούν το ερώμενό τους με την πειθώ αλλά με την αρπαγή. Ο εραστής λέει στους συγγενείς του νέου τρεις ή περισσότερες μέρες νωρίτερα ότι σκοπεύει να τον απαγάγει. Θα ήταν γι' αυτούς μεγάλη ντροπή αν έκρυβαν τον νέο ή ματαίωναν το σχέδιο, γιατί έτσι θα ομολογούσαν ότι ο βλαστός τους είναι ανάξιος του εραστή. Έτσι λοιπόν, αν ο απαγωγέας έχει κοινωνική θέση ισάξια με εκείνη του αγοριού ή ανώτερή του, μαζεύονται και κάνουν πως εναντιώνονται στον απαγωγέα, καταδιώκοντάς τον εικονικά, όπως απαιτεί το έθιμο. Αλλά στην πραγματικότητα αφήνουν μετά χαράς να γίνει η αρπαγή. Αν όμως ο εραστής δεν είναι αντάξιος του νέου, του τον αποσπούν με τη βία... Άξιο να αγαπηθεί δεν θεωρούν τον ωραίο αλλά τον γενναίο και ευπρεπή έφηβο».

Στη συνέχεια ο Έφορος μας λέει ότι εραστής και ερώμενος ανεβαίνουν στο βουνό για δύο μήνες (δεν επιτρεπόταν περισσότερο), όπου ο έφηβος ασκείται στο κυνήγι, στην πολεμική τέχνη και εν γένει στη σκληραγωγία. Όταν επιστρέφουν, ο εραστής χαρίζει στον νέο μια πολεμική στολή, ένα βόδι και ένα κύπελλο και τον αφήνει ελεύθερο. Ο έφηβος μιλάει για την ερωτική μαεστρία του απαγωγέα του, αν δηλαδή τον ικανοποίησε ή όχι. Ο νόμος επιτρέπει στον έφηβο να εγκαταλείψει αμέσως τον εραστή αν αυτός, στη διάρκεια της απαγωγής, ασκήσει πάνω του βία. Για τους ωραίους εφήβους από αρχοντικό τζάκι ήταν ντροπή να μη βρουν εραστή, γιατί αυτό σήμαινε ότι δεν ήταν αρκετά γενναίοι ή ευπρεπείς. Οι «απαχθέντες», αντίθετα, ήταν περιζήτητοι.

Το παράδειγμα της κρητικής παιδεραστικής εθιμοτυπίας ωθεί αρκετούς ερευνητές της εθνολογίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας να εντοπίζουν στο έθιμο μια τελετουργία μύησης στη ζωή του ενήλικα. Μια διαβατήρια τελετή για το πέρασμα από την εφηβική ηλικία στην ανδρική.

*

Αφού μιλήσαμε για τη δωρική προέλευση του θεσμού ας εστιάσουμε περισσότερο στην Αθήνα, όπου το φαινόμενο λαμβάνει ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα.

Στην Αθήνα ο παιδικός έρωσ πρέπει να εισήχθη μαζί με άλλα δωρικά στοιχεία –π.χ. τη γυμναστική, τον δωρικό χιτώνα– ως μόδα στην υψηλή αριστοκρατική τάξη. Παρ' όλο που από τον έρωτα προς τα αγόρια δεν ήταν αποκλεισμένος κανείς ελεύθερος πολίτης, έστω και χειρωνακτικά εργαζόμενος, στην πραγματικότητα όμως αυτός ο έρωτας ήταν περιορισμένος στον κύκλο των προσώπων, τα οποία διέθεταν την ανάλογησχόλη. Οι κατ' εξοχήν χώροι για γνωριμίες και δημοφιλή πεδία δράσης των εραστών ήταν οι παλαίστρες και τα γυμνάσια, όπου οι έφηβοι γυμνάζονταν. Όποιος περνούσε τον ελεύθερο χρόνο του εκεί, έπρεπε να είναι ανεξάρτητος από τη δουλειά του και απαλλαγμένος από την ανάγκη της βιοτικής μέριμνας. Αυτόν τον τρόπο τηςσχόλης μπορούσε αρχικά να τον εξασφαλίζει για τον εαυτό του μόνον ο γαιοκτήμων ευγενής.

Ο αρχαίος Αθηναίος έδινε μεγάλη σημασία στη γνώμη που είχαν οι άλλοι άνδρες για τη συμπεριφορά του. Σε μια τόσο μικρή κοινωνία, όπου ο ένας συναγωνιζόταν τον άλλον, και όλοι οι διακεκριμένοι πολίτες ήταν πρόσωπα γνωστά, έφτανε να κυκλοφορήσουν ένας-δυο επιφανείς πολίτες με συντροφιά έναν νέο και ωραίο μαθητή, ώστε να διαδοθεί η συνήθεια. Η σχέση εξυπηρετούσε και τα δύο μέρη. Όσο πιο ωραίος και ευγενής ήταν ο μαθητής, τόσο πιο μεγάλη η αυταρέσκεια του ώριμου άνδρα. Παρομοίως, όσο πιο διακεκριμένος ήταν ο εραστής, τόσο πιο μεγάλη η φιλοφρόνηση για το αγόρι. Η ματαιοδοξία ήταν ένας παράγοντας που χαρακτήριζε και τις δύο πλευρές.

Ο παιδικός έρωσ, όπως είπαμε παραπάνω, αναπτύχθηκε στα γυμναστήρια, όπου οι νέοι πάλευαν γυμνοί κι εκεί μαζεύονταν οι εραστές. Δύο νομοθετικές ρυθμίσεις ήδη από τον Σόλωνα και τον Δράκοντα οριοθετούν θεσμικά το φαινόμενο:

α) Υπήρχε απαγόρευση στους δούλους να γυμνάζονται και να έχουν παιδεραστικές σχέσεις.

β) Αν κάποιος ελεύθερος νέος εκδίδονταν επί χρήμασι ετιμωρείτο με «ατιμία», δηλαδή στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Ονομαζόταν *ήταιρηκώς* και *πεπορνευμένος*. Η πιο γνωστή περίπτωση ήταν ο Τίμαρχος, ο οποίος δεν άντεξε την ατιμία και αυτοκτόνησε.

*

Ας δούμε τώρα πιο συγκεκριμένα τα βασικά χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν μια τέτοια σχέση:

Πρώτο χαρακτηριστικό: Το ιδιαίτερο στοιχείο της σχέσης ήταν η ένωση ενός ώριμου άνδρα με έναν ανώριμο. Ουσιώδης προϋπόθεση ήταν η ψυχική και πνευματική ανισότητα των δύο ερωτικών συντρόφων, η οποία προσδιορίζεται από την ηλικία τους. Αν αυτή η ανισότητα εξαφανιζόταν με την ενηλικίωση του αγοριού, τότε ένας τέτοιος ομοφυλικός έρωτας μεταξύ δύο ανδρών γινόταν σκανδαλώδης.

Δεύτερο χαρακτηριστικό: Σε κάθε νόμιμη παιδευαστική σχέση ο ερωτικός πόθος ήταν απαραίτητα μονόπλευρος. Ερωτική επιθυμία αισθανόταν μόνο ο μεγαλύτερος, ενώ το αγόρι δεν ανταποκρινόταν. Ο νεαρός αντιπρόσφερε στον ερωτευμένο άνδρα μόνο φιλική συμπάθεια, η οποία στηριζόταν επάνω σε βαθιά εκτίμηση και θαυμασμό. Η συμπάθειά του δεν ήταν σεξουαλικής φύσεως, αλλά βασιζόταν στα γνωρίσματα του χαρακτήρα του μεγαλύτερου άνδρα, αλλά και στην ικανότητά του να είναι πρότυπο ανθρώπου και πολίτη. Εάν, κατά την πορεία της σχέσης, το αγόρι άρχιζε να διεγείρεται σεξουαλικά, κανονικά η σχέση έπρεπε να σταματήσει.

Η μη συμμετοχή στη σεξουαλική ηδονή ξεχώριζε τον ερώμενο καθοριστικά από έναν θηλυκό ερωτικό σύντροφο και τον διαφοροποιούσε από τον αντίστοιχο ρόλο του θηλυκού. Οι γυναίκες γενικά εθεωρούντο ως φιλήδονες και ερωτικά ασυγκράτητες. Πιστευόταν πως αυτές νιώθουν τη γενετήσια ηδονή πιο έντονα απ' όσο οι άνδρες. Προς τούτο χρησιμοποιούσαν κατά την αρχαιότητα το τεκμήριο του μάντη Τειρεσία, ο οποίος για ένα διάστημα της ζωής του υπήρξε γυναίκα.

Τρίτο χαρακτηριστικό: Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας του παιδικού έρωτα, που τον κάνει να ξεχωρίζει από ανάλογα φαινόμενα άλλων εθνών και άλλων εποχών. Οι αξιώσεις που είχε η πόλη των Αθηνών από τους πολίτες της ήταν μεγάλες και ποικίλες. Δεν υπήρχε σύγκριση με τη Σπάρτη, όπου το ενδιαφέρον εστιαζόταν μόνο στη στρατιωτική προετοιμασία και τον πόλεμο.

Στην Αθήνα ο πολίτης έπρεπε να μάθει να ψηφίζει στην Εκκλησία του Δήμου, να γνωρίζει τη νομοθεσία, να δικάζει στην Ηλιαία. Κατά μεγάλη πιθανότητα, ο κλήρος θα τον όριζε μέλος της Βουλής ή η ψήφος των συμπολιτών του σε άλλα δημόσια αξιώματα. Αλλά και στην ιδιωτική ζωή, έπρεπε να γνωρίζει πολλά: τους τρόπους του φέρεσθαι και τους κανόνες της ευπρέπειας. Έπρεπε να έχει το πνεύμα

του καλλιεργημένο και την αισθητική του αναπτυγμένη, ώστε να παρακολουθεί και να κρίνει μια θεατρική παράσταση, να μπορεί να συμμετέχει σε μια απαιτητική συζήτηση, να απολαμβάνει τα καλλιτεχνικά έργα της πόλεως.

Από πού και πώς θα αποκτούσε ο νέος όλα αυτά;

Από το Σχολείο; Το σχολείο δεν ήταν ένας θεσμός οργανωμένος στην αρχαιότητα. Δημόσια και υποχρεωτική εκπαίδευση δεν υπήρχε.

Από τον πατέρα; (Γενικά στην αρχαιότητα η οικογένεια ως παράγον αγωγής δεν είχε τη σημασία που έχει στη χριστιανική κοινωνία. Ήταν ένας δεσμός με περισσότερο πολιτικό και οικονομικό χαρακτήρα).

Σημειωτέον ότι:

- Ο πατέρας δεν έμενε πολλές ώρες στο σπίτι
- Η διαφορά ηλικίας είναι πολύ μεγάλη. Η ιδεώδης διαφορά μεταξύ παιδαγωγού και παιδαγωγούμενου είναι η μισή γενιά
- Στις σχέσεις γονέων και παιδιών υπάρχει πολλή συμπτωματοκότητα. Λείπει το αίσθημα ότι εσύ μόνος σου διάλεξες τον πατέρα σου ή τα παιδιά σου.
- Δεν υπάρχει η απαιτούμενη απόσταση

Η σχέση του ώριμου άνδρα προς τον ανώριμο παίδα, στην πιο παιδαγωγική και εξιδανικευμένη εκδοχή της, χαρακτηριζόταν από έρωτα προς τον νέο, ένα αίσθημα πνευματικής τεκνογονίας, η επιθυμία να φέρεις στον κόσμο παιδιά της ψυχής σου — όχι του σώματός σου— ομοιώματα του ανωτέρου σου εγώ.

Ήταν αυτός ο κανόνας; Ως γνωστόν, στον έρωτα δεν υπάρχει κανόνας. Έχουμε και στον ελληνικό παιδικό έρωτα όλη την κλίμακα των αποχρώσεων. Από τη χυδαία αισθησιακή απόλαυση ως την υψηλή ερωτική ανάταση, και από το φιλάρεσκο και επιφανειακό παιχνίδισμα ως το ασυγκράτητο πάθος.

Επίλογος για την παιδερασία

Κλείνω προς το παρόν το κεφάλαιο της παιδερασίας με μερικές τελευταίες επισημάνσεις.

Όσο κι αν μας φαίνεται σήμερα παράξενο, η ανδρική ομοφυλοφιλία εθεωρείτο ένας θεσμός ενισχυτικός του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ήταν έρωτας μεταξύ ελευθέρων πολιτών. Γι' αυτό και οι Τύραννοι ήταν πάντα καχύποπτοι απέναντί της

και την κατεδίωξαν εξ αιτίας των ισχυρών δεσμών που δημιουργούσε και αποτελούσε κίνδυνο για την ανατροπή της τυραννίδας. Την εξιδανίκευση της παιδεραστίας, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για να δείχνει κανείς ύψιστη γενναιότητα και πίστη στην ελευθερία, την υπέθαλπε και το γεγονός ότι σε πολλές ελληνικές πόλεις υπήρχαν τύραννοι που είχαν δολοφονηθεί από παιδεραστές.

Το διασημότερο παράδειγμα είναι ο Ίππαρχος, ο γιος του Πεισίστρατου, που δολοφονήθηκε στην Αθήνα το 514 π.Χ. από το ερωτικό ζευγάρι του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα, επειδή είχε προσπαθήσει να αποσπάσει τον Αρμόδιο από τον Αριστογείτονα. Οι απόγονοι αυτών των δύο τυραννοκτόνων φιλοξενούνταν στο πρυτανείο ως επίτιμοι πολίτες, κι έτσι γενιές ολόκληρες Αθηναίων έμαθαν να ταυτίζουν την παιδεραστία με το θάρρος και το φιλότιμο. Το διπλό άγαλμα των δύο εραστών, γνωστό ως *Σύνταγμα των Τυραννοκτόνων*, στήθηκε στην Ακρόπολη. Είναι ενδεικτικό ότι το πρώτο πολιτικό μνημείο στην ιστορία της Ευρώπης είναι ταυτόχρονα και το πρώτο μνημείο ενός ζευγαριού ομοφυλόφιλων.

Επισημάνση

Σε μία κανονική παιδεραστική σχέση, σε καμία περίπτωση ο ερώμενος δεν είχε το στίγμα της θηλυπρέπειας. Είναι γνωστό το σχετικό ανέκδοτο περί του σκανδαλώδους Αλκιβιάδη: αρχικά ήταν το φόβητρο των γυναικών που έτρεμαν να μην χάσουν τον άνδρα τους και κατόπιν των ανδρών να μην χάσουν τις γυναίκες τους.

Ωστόσο, από τα σχετικά συμφραζόμενα των σωζόμενων κωμωδιών, προκύπτει ότι, όταν η σεξουαλική επαφή γινόταν δια του πρωκτού, και όχι διαμήρια, όπως ήταν το «κανονικό», εθεωρείτο μειωτική και ταπεινωτική για τον επιβαίνόμενο συνεργό. Εξ ου και το σχετικό λεξιλόγιο: *καταπόγων*, *εὐρύπρωκτος*.

Η περιφρόνηση, που αισθανόταν κάποιος για το παθητικό μέλος της επαφής δια του πρωκτού, βρίσκεται θεμελιωμένη στην αντίληψη, ότι ο άνδρας μ' αυτήν αναλαμβάνει γυναικείο ρόλο και συμπεριφέρεται θηλυπρεπώς. Όποιος ανεχόταν να του εφαρμόζεται αυτή η πρακτική ταπεινωνόταν κατεβαίνοντας στο επίπεδο της γυναίκας (είχε τη ρετσινιά του «γυναικωτού») και υποτασσόταν στον άλλο άνδρα ως σεξουαλικό αντικείμενο. Αυτό όμως δεν συμφωνούσε με την αντίληψη περί ελευθέρου πολίτη.

Ενδεικτικό τού πόσο η ανδρική ομοφυλοφιλία ήταν σύμφυτο στοιχείο της ελληνικής κοινωνικής, καλλιτεχνικής και πολιτικής ζωής είναι ότι έχουμε ιστορικές

μαρτυρίες για βασιλείς, ποιητές, φιλοσόφους, καλλιτέχνες που διατηρούσαν τέτοιους ερωτικούς δεσμούς: ο Σωκράτης με τον Αλκιβιάδη, ο Πλάτων με τον Δίωνα, ο Ευριπίδης με τον Αγάθωνα, ο Σοφοκλής με τον Δημοφώντα, ο Θεόγνις με τον Κύρνο, ο σεβάσμιος και συντηρητικός Πίνδαρος με τον Θεόξενο, ο Πτολεμαίος με τον Γαλέστη.

Ετεροφυλικές σχέσεις

Απ' όσα είπαμε μέχρι τώρα θα ήταν λάθος να συναχθεί το συμπέρασμα ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν ερωτεύονταν τις γυναίκες. Πέραν όσων αναφέραμε, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Έλληνες της αρχαιότητας ήταν άνδρες όπως όλοι οι άλλοι άνδρες του κόσμου τούτου και πως οι γυναίκες δεν ήταν γι' αυτούς απαραίτητες μόνο για την αναπαραγωγή και την συνεπαγόμενη διαιώνιση τού είδους.

Είναι διάσημη η ρήση που αποδίδεται στον ρήτορα Απολλόδωρο (*Κατὰ Νεαίρας* 122): *Τὰς μὲν γὰρ ἐταίρας ἡδονῆς ἔνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν.* «Εμείς οι άνδρες έχουμε τις εταίρες για την ηδονή, τις παλλακίδες για την καθημερινή φροντίδα του σώματος και τις συζύγους για να γεννούν γνήσια παιδιά και να προσέχουν το σπίτι». Όσο κι αν υπάρχει μια ρητορική υπερβολή, φαίνεται πως αποδίδει εν πολλοίς την αλήθεια.

Γάμος

Οι παντρεμένες γυναίκες προορίζονταν –θα το πω για τους γερμανόφωνους– για τα τρία Κ: Kinder–Küche–Kirche ((παιδιά–κουζίνα–εκκλησία). Ο γάμος αποσκοπούσε στην αναπαραγωγή, και υπήρχε επαγρύπνηση για την αγνότητα της γυναίκας και μητέρας, επειδή τα παιδιά έπρεπε να είναι νόμιμα. Εάν μια γυναίκα βιαζόταν ή ξελογιαζόταν, το θύμα από νομικής, εάν όχι και από ηθικής άποψης ήταν ο σύζυγος. Η μοιχεία ατίμωνε το σύζυγο και πατέρα, γιατί, όπως εξηγήσαμε, υπήρχε ο κίνδυνος να μεγαλώνουν νόθα παιδιά, άρα και μελλοντικοί κληρονόμοι. Ως εκ τούτου, ο σύζυγος είχε το δικαίωμα να σκοτώσει τον μοιχό χωρίς νομικές συνέπειες, εάν συλλάμβανε το παράνομο ζευγάρι επ' αυτοφώρω. Συνηθέστερα δώκε δικαστικά ή ταπεινώνε σωματικά τον αντίπαλο του και έπαιρνε διαζύγιο από τη γυναίκα του που έτσι δυσφημιζόταν. Ο σύζυγος μπορούσε να μοιχεύει. Ο έγγαμος άνδρας που συνουσιάζεται με τη γυναίκα ενός άλλου άνδρα γίνεται ένοχος απέναντί του. Αλλά

δεν γίνεται ένοχος απέναντι στη γυναίκα του, γιατί αυτή δεν χάνει τίποτα με το παραστράτημά του.

Παρά τον κοινωνικό τους αποκλεισμό, οι γυναίκες είχαν ευκαιρίες να βγουν έξω από το σπίτι και να συναντήσουν τους εραστές τους, εάν είχαν αυτή την τάση. Η έμμονη ιδέα των ανδρών ήταν ότι οι γυναίκες ήταν μονίμως διψασμένες για σεξ και ότι θα έπρεπε να είναι υπό έλεγχο. Ήταν επιπόλαιες και ανεύθυνες, πάντοτε έτοιμες να υποκύψουν στον πειρασμό και δεν τις χαρακτήριζε ο αυτοέλεγχος των ανδρών.

Η παρθενία των κοριτσιών προστατευόταν με ιδιαίτερη προσοχή, και ο γάμος συχνά κανονιζόταν κατά την έναρξη της εμμήνου ρύσεως ή και πριν από αυτήν.

Τέλος, θα πρέπει να πούμε ότι δεν ήταν δυνατόν να μην υπήρχαν γυναίκες που απολάμβαναν το έρωτα του συζύγου τους. Σώζονται πολλά επιτύμβια επιγράμματα που αναφέρονται με συγκίνηση στη συζυγική αγάπη. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε όλα τα επιγράμματα ανειλικρινή. Π.χ.:

*Η Χαιρεστάτη βρίσκεται θαμένη σ' αυτό τον τάφο. Όταν ζούσε,
ο σύζυγός της την αγαπούσε. Όταν πέθανε τη θρήνησε.*

Εξωσυζυγικές σχέσεις

Στο δίλημμα: ερωτική ηδονή ή συζυγική πίστη, οι αρχαίοι Έλληνες φαίνεται ότι προτιμούσαν το πρώτο.

Τα κορίτσια, όπως είπαμε, παντρεύονταν νωρίς στην ηλικία περίπου των 14 ετών που εμφανιζόταν η έμμηνος ρύση. Οι άνδρες συνήθως γύρω στα 30, έπρεπε δηλαδή να περιμένουν διπλάσιο χρόνο. Αυτό σήμαινε ότι οι νεαρές παντρεμένες γυναίκες περιστοιχίζονταν από άνδρες της ηλικίας τους που θα παρέμεναν άγαμοι για πολλά ακόμη χρόνια. Καθήκον της γυναίκας ήταν να είναι πιστή στο σύζυγό της. Για τον άνδρα δεν υπήρχε ηθικός στιγματισμός αν αναζητούσε την σεξουαλική ικανοποίηση εκτός γάμου. Θα έπρεπε μόνο να μην επιδεικνύει τις εξωσυζυγικές δραστηριότητες στη γυναίκα του. Επειδή όμως οι εξωσυζυγικές σχέσεις του με την σύζυγο ενός πολίτη μπορεί να είχαν ακραίες συνέπειες, εάν αποκαλύπτονταν, μια εύκολη καταφυγή ήταν η πορνεία.

Πορνεία

Η πορνεία λειτουργούσε, πολύ περισσότερο απ' ότι σήμερα, ως ένας θεσμός ρυθμιστικός για τη διοχέτευση σεξουαλικών δυνάμεων που ζητούσαν εκτόνωση,

προστατεύοντας ταυτοχρόνως την κοινωνική ευταξία, διότι κρατούσε τους ακόμη άγαμους ή τους ήδη έγγαμους μακριά από τις θυγατέρες και τις συζύγους των αστών. Γι' αυτό η πορνεία δεν ήταν ποινικοποιημένη, αλλά την καλλιεργούσαν ως σημαντική διασκέδαση των ανδρών.

Πορνεία ασκούσαν:

1. Οι πόρνες, οι οποίες είχαν κάποια νομική προστασία από τους νόμους και έπρεπε να πληρώνουν φόρους, είτε ως ιδιώτες είτε ως εργαζόμενες σε πορνείο.
2. Οι παλλακίδες, οι οποίες ήταν ερωμένες και δούλες μαζί. Η παράνομη συμβίωση ήταν προφανώς ακριβότερη από τις περιστασιακές σχέσεις και αποτελούσε προνόμιο των πλουσίων.
3. Οι εταίρες, πόρνες πολυτελείας, βρισκόταν στην ανώτερη βαθμίδα της πορνείας. Ήταν γυναίκες συνοδοί, που σε πολλές περιπτώσεις διέθεταν μόρφωση και γι' αυτό μπορούσαν να συμμετάσχουν με αξιώσεις σε μια ανδρική παρέα. Διάσημη ήταν η Ασπασία, που είχε έλθει από τη Μίλητο.
4. Πολύ μικρότερη φήμη είχαν οι αυλητρίδες, οι κοπέλες που πληρώνονταν για να εξυπηρετούν τους άνδρες στα συμπόσια. Θα έπρεπε να παίζουν μουσικά όργανα και να χορεύουν, και η βραδιά θα ολοκληρωνόταν με τις σεξουαλικές υπηρεσίες τους στους άνδρες που ξάπλωναν στα ανάκλιτρα.

Τώρα, σε ό,τι αφορά τους τρόπους της γενετήσιας επαφής, όπως βλέπουμε στις απεικονίσεις των αγγείων και διαβάζουμε στις φιλολογικές μαρτυρίες, τα πάντα εγένοντο: συνουσία δια του κόλπου, συνουσία δια του πρωκτού, πεολειχία, αιδοιολειχία, ομαδικές συνευρέσεις.

Έλεγχος των γεννήσεων

Εν κατακλείδι, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η πορνεία χρησίμευε και ως παράγοντας ελέγχου των γεννήσεων.

Άλλοι τρόποι οικογενειακού προγραμματισμού ήταν:

- Αντισύλληψη: υπολογισμός γόνιμων ημερών (λανθασμένος), διακεκομμένη συνουσία, διάφορα ανορθολογιστικά μέσα: μάγια, φυλαχτά (Πολλοί θεωρούσαν ότι η αποτροπή της εγκυμοσύνης είναι πέρα από τον ανθρώπινο έλεγχο).

- Έκτρωση: καθαρτικά διαφόρων ειδών, πίεση στην κοιλιακή χώρα, δυνατά άλματα, διαδρομή πάνω σε κάρο στους ανώμαλους ελληνικούς δρόμους.
- Έκθεση των βρεφών κυρίως των κοριτσιών, λόγω προίκας (Νέα Κωμωδία) και σπανιότερα παιδοκτονία.

Λεσβιακός έρωτας

Για τη γυναικεία ομοφυλοφιλία έχουμε πολύ λίγα στοιχεία, κι αυτό εξ αιτίας της ανδροκρατικής κοινωνίας που ασχολήθηκε φιλολογικά και εικαστικά με ό,τι έκαναν κατά βάση οι άνδρες.

Είναι γνωστή βέβαια η περίπτωση της Σαφώς στη Λέσβο. Στη Σπάρτη, το φαινόμενο πρέπει να ήταν ευρύτατα διαδεδομένο. Το γεγονός ότι οι γυναίκες συνδέονταν ερωτικά ήταν αποδεκτό ως μέρος της ζωής, αλλά σ' αυτή τη σχέση δεν αποδιδόταν η σημασία που είχε η αντίστοιχη σχέση των ανδρών.

Αυτοϊκανοποίηση

Όλα αυτά που λέμε ισχύουν εάν κάποιος έχει ερωτικό σύντροφο. Η σεξουαλική αυτοϊκανοποίηση φαίνεται ότι ήταν η έσχατη λύση για όσους δεν είχαν σύντροφο, άνδρες και γυναίκες. Τόσο στους κωμωδιογράφους όσο και στα αγγεία έχουμε αναπαραστάσεις με άνδρες «εν δράσει». Οι μοναχικές γυναίκες, παρ' όλο που τα στοιχεία δεν είναι πολλά, φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν ένα υποκατάστατο πέους, έναν τεχνητό φαλλό, τον *όλισβον*. Ο *όλισβος* φτιαχνόταν συνήθως από (φουσκωμένο) δέρμα και πριν από τη χρήση έπρεπε να αλειφτεί με λάδι.

Γυναίκες και άνδρες, όταν συμμετέχουν σε σκηνές ομαδικού σεξ και τυχαίνει να μην έχουν επαφή, εικονίζονται ορισμένες φορές να αυτοϊκανοποιούνται για παρηγοριά.

Εν κατακλείδι

Τα ερωτικά ήθη και η σεξουαλική συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων, που προσπάθησα να σας εξηγήσω προηγουμένως, συμπλέκονται αναγκαστικά με την λειτουργία της ελληνικής πόλεως.

Ιδιαίτερος το πιο ιδιόρρυθμο για μας σήμερα φαινόμενο ερωτισμού, εκείνο του παιδικού έρωτα, τροφοδοτούνταν και κέρδιζε τη ζωτικότητα του μέσα από τους

δεσμούς των ελεύθερων πολιτών. Όταν από τον 4^ο αιώνα π.Χ. οι ελληνικές πόλεις αρχίζουν να φθίνουν, όταν η αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί παρελθόν, όταν ο Αλέξανδρος καταβροχθίζει την Ελλάδα και την Ανατολή και οι επίγονοι του εγκαθιδρύουν αχανή μοναρχικά βασίλεια, ένας άλλος κόσμος αναδύεται. Δεν θα πω καλύτερος ή χειρότερος. Δεν έχει άλλωστε νόημα. Πάντως ένας κόσμος τελείως διαφορετικός. Με τον κοσμοπολιτισμό του, την γοητεία της «παρακμής» και τα πάθη του.

Σ' αυτόν τον καινούργιο, ελληνιστικό κόσμο ο πολίτης γίνεται άτομο. Ο παιδικός έρωτας, ο κατ' εξοχήν ελληνικός έρωτας, έχασε κάθε παιδαγωγική λειτουργία. Είχε κάνει τον κύκλο του. Έτσι η κοινωνική και παιδαγωγική αποστολή, που εξωραίαζε ή συγχωρούσε το παρά φύσιν εξέλιπε και έμεινε μόνο το πάθος. Σ' αυτήν την κατάσταση τον παρέλαβαν οι Ρωμαίοι, αυτόν καταδίκασε αυστηρά ο Χριστιανισμός.

Επίλογος

Ίσως σε μερικούς σημερινούς Έλληνες –όχι ίσως, είναι βέβαιο– όλα αυτά να ακούγονται ως μία απομυθοποίηση των αρχαίων Ελλήνων, γι' αυτό και αντιδρούν κατά καιρούς.

Θα πρέπει, αν εκτιμάμε το παρελθόν μας, πρώτα-πρώτα να το γνωρίσουμε καλά, χωρίς ρητορικούς στόμφοις και εθνικιστικές εξάρσεις. Θα πρέπει επίσης να καταλάβουμε ότι ο αρχαιοελληνικός κόσμος δεν είναι πρότυπο για μίμηση – δεν θα ήταν δυνατόν να είναι. Είναι ένας κόσμος προκλητικά ενδιαφέρων στον οποίο ο άνθρωπος της νεωτερικότητας βρήκε να ενυπάρχουν πολλά από τα χαρακτηριστικά του δυτικού πολιτισμού. Γι' αυτό ακριβώς οι ξένοι, οι Δυτικοί δηλαδή, τον μελετούν και τον σπουδάζουν.

* * *

Προσπαθήσαμε να βάλουμε στα όρια μιας ομιλίας το ωραιότερο, ευγενέστερο και γλυκύτερο συναίσθημα του ανθρώπου, τον Έρωτα – όπως αυτό μαρτυρείται σε μια κοινωνία μιας εποχής. Ποιος φιλόλογος όμως, ποιος ιστορικός και ποιος αρχαιολόγος μπορεί να μας μιλήσει για τους ανεκπλήρωτους πόθους και τις ερωτικές φαντασιώσεις των αρχαίων Ελλήνων. Κανείς ! Ο Έρωτας δεν πιάνεται!

Επιλογή βιβλιογραφίας για το θέμα:

- E. Borneman**, *Η πατριαρχία*, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1988. [Ογκώδες και καταγιστικό σε πληροφορίες βιβλίο. Αναπτύσσει εξαντλητικά την επιστημονική υπόθεση περί μητριαστικών κοινωνιών. Η θεώρησή του είναι μαρξιστική].
- L. Brisson**, *Το αμφίβολο φύλο. Ανδρογονία και ερμαφροδιτισμός στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 2003.
- K. J. Dover**, *Η ομοφυλοφιλία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα (εκδ. Χιωτέλλη) 1990. [Βιβλίο μεγάλης επιστημοσύνης, εξαντλεί το θέμα, με μεγάλη έμφαση στις πηγές. Πλούσια εικονογράφηση].
- A. Λεντάκης**, *Ο Έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα*, 4 τόμοι, Αθήνα (εκδ. Καστανιώτη) 1997-99.
- C. Mossé**, *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα (εκδ. Παπαδήμα) ⁴2004. [Πολύ αξιόλογο βιβλίο για τη θέση της γυναίκας].
- Περιοδικό *Αρχαιολογία*, τεύχος 10, Φεβρ. 1984. [Ωραίο αφιέρωμα με πλούσια εικονογράφηση από αγγεία].
- C. Reinsberg**, *Γάμος, εταίρες και παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα (εκδ. Παπαδήμα) 1999. [Πολύ καλό, προσιτό, ευσύνοπτο και κατατοπιστικό εγχειρίδιο για το θέμα, με εικονογράφηση].
- B. Sergent**, *Ομοφυλοφιλία στην ελληνική μυθολογία*, Αθήνα (εκδ. Χατζηνικολή) 1985.
- B. Sparkes**, *Ελληνικός πολιτισμός*, Αθήνα (εκδ. Καρδαμίτσα) 2002, σσ. 297-313.
- I. Συκουτρής**, *Πλάτωνος Συμπόσιον*. Κείμενον, μετάφρασις και ερμηνεία, Αθήνα (εκδ. Εστία) ⁷1982. [Μνημειώδης και τολμηρή έκδοση για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, 1^η έκδοση 1934].
- R. Tannahill**, *Ιστορία των σεξουαλικών ηθών*, Αθήνα (εκδ. Τραυλός) 1998.
- V. Vanoyeke**, *Η πορνεία στην Ελλάδα και στη Ρώμη*, Αθήνα (εκδ. Παπαδήμα) 1996.